

DOĞU TÜRKÇESİ: (Az. *Türk dillərinin şərk qrupu*; Bşk.: *Sığatay tele*; Kaz.: *Türk tiliniñ eski Şağatay (Şıǵıs) tobtı*; Kırg.: *Çağatay Tili*; Öz.: *Çağatay (Qarluq tili*; Tat.: *Çığatay tele* (Türkçesi); Trkm.: *Gündogar türki dili*; *Çagatayca*; Uyg.: *Şärkiy Türkiy Tillar*) Batı Türkçesi terimine bağlı olarak Doğu Türkçesi terimi de öncelikle *r/z* ve *l/ş* zıtlığıyla ikiye ayrılan Türk dili dünyasının *r/z* bölümünü içine alan geniş bir anlam içerir. Buna göre Doğu Türkçesi *r* ve *l* seslerine karşılık *z* ve *ş* seslerini taşır ve Batı Türkçesinin (Bkz. Batı Türkçesi) tek temsilcisi olan Çuvaşça dışındaki bütün Türk dil ve diyalektlerini içine alır. Dar anlamıyla Doğu Türkçesi teriminin üzerinde görüş birliğine varılmış değildir. En yaygın ve bilinen anlamıyla Doğu Türkçesi, *r/z* dilli Genel Türkçenin Kıpçak (Kuzey) ve Oğuz (Batı ve Güneybatı) grupları yanında yer alan üçüncü büyük dalıdır. Doğu Türkçesi terimi artzamanlı ve eşzamanlı incelemelerde farklı alanları içine alacak şekilde genişleyip daralabildiği gibi, farklı ekollere bağlı olarak *Doğu Orta Türkçesi*, *Türki*, *Çağatayca* vb. gibi terimlerle de yer değiştirebilmiştir. Örneğin *Fundamenta*'da tarihi dönem için *Doğu Orta Türkçesi* terimi kullanılırken, eşzamanlı sınıflandırmada *Doğu Türkçesi* terimi tercih edilmiştir.

Artzamanlı Sınıflandırma: Doğu Türkçesi, Oğuz ve Kıpçak grubu yanında üçüncü *r/z* grubu anlamıyla ele aldığımızda eski Uygur yazı dilinin doğrudan devamı sayılır. Bilindiği gibi eski Uygurca, ilk belgeleri 9. yüzyılda Runik yazıyla tespit edilmiş, çoğu Budist ve Maniheizt içerikli çok sayıda malzemeye sahip, konuşurları Doğu Türkistan'da, Tarım havzasında yerleşmiş ve başkentleri Koço olan, Uygur, Mani, Brahmi ve diğer bazı alfabelerde yazılmış, 11. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş bir yazı diliydi. Genel kabul gören sınıflandırmaya göre Orhon Türkçesi ile birlikte, Eski Türkçe dönemini oluşturur. Yine yaygın kabule göre Doğu Türkçesi, daha doğru bir söyleyişle Doğu Orta Türkçesi, Karahanlı Türkçesi dönemi ile başlar. Farklı bir görüş Johanson'a aittir. O, Karahanlı Türkçesi dönemini de Eski Türkçe dönemi içine alır ve bu dönemi 13. yüzyıla kadar uzatır. Doğu Orta Türkçesini de içine Harezmi-Kıpçak ve Çağatayca olmak üzere iki döneme ayırır (1998: 85). Buna karşılık Orta Türkçeyi geriye çekip Eski Uygurca'yı Doğu Orta Türkçesi içinde sayan Türkologlar da vardır (Eckmann 1988: 2). Doğu Orta Türkçesi dönemi, literatürde İslami Orta Asya Türk Edebi Dili veya Çağatayca olarak da adlandırılmıştır (Eckmann 1988: 1). Ancak Çağatayca adı bugün, bu dönemin sadece üçüncü evresini adlandırmak için kullanılmaktadır. Artzamanlı sınıflandırma için Eski Özbekçe terimine de rastlıyoruz. Şçerbak bütün Doğu Orta Türkçesi yanında, Eski Uygurcanın bir bölümüne de Eski Özbekçe demektedir (Eckmann 1988: 2). Yaygın sınıflandırmayı izlersek, Doğu Orta Türkçesini, 11. Yüzyıldan başlayarak, 19. yüzyılın sonuna kadar süren ve Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçelerini içine alan dönem olarak tanımlayabiliriz. Dönemi oluşturan evrelerin belirleyici özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Karahanlı Türkçesi Dönemi (11.-13. yüzyıllar): Esas olarak Arap alfabesiyle yazılmış, ilk islami Türk yazı dili. Doğu Türkistan’da, merkezi Kaşgar olan Karahanlı devletinde, 11. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dil Eski Uygurcaya çok yakındır ve söz varlığı Arapça ve Farsça etkisindedir. Döneme ait iki eser, yalnız Karahanlı Türkçesi için değil, bütün Türk dili tarihi açısından son derece önemlidir. İlki Balasagunlu Yusuf Has Hacib’in 6500 dizelik *Kutadgu Bilig*’i (1065), diğeri de Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü lügati’t-Türk* (1073) adlı sözlüğüdür. Karahanlı Türkçesinin başlıca fonetik ve morfolojik özellikleri:

1. Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *b* sesinin *w*’ye değişmiş olması: ET *seb*-“sevmek”>*sew*-, ET *ab* “av”>*aw*, ET *yabız* “kötü”>*yawuz* vb.

2. Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *d* sesinin *đ*’ye değişmiş olması: ET *tod*-“doymak”>*toğ*-, ET *edgü* “iyi”>*eğgü*, ET *eder* “eyer”>*eğer* vb.

3. Düzlük yuvarlaklık uyumunun bozulmaya başlaması: *tap-u-g* “hizmet”, *yap-u-ş*-“yapışmak”, *sew-ü-p* “sevip” vb.

4. Olumsuz geniş zaman ekinde değişme: ET *-mAz*>*-mAs*: ET *bol-maz*>*bol-mas*, ET *kör-mez*>*kör-mes* vb.

5. Emir kipinin çekiminde *-sun/-sün* yanında *-su/-sü* ve *-sunı/-süni* biçimlerinin de ortaya çıkışı: *yazıl-su* “açılsın”, *kel-süni* “gelsin” vb.

6. Eski Türkçe koşul eki *-sAr*’ın son ünsüzünün düşmesi: ET *kel-ser*>*kel-se*, ET *bol-sar*>*bol-sa* vb.

7. Yetersizlik bildiren *u-ma-* eyleminin ana eylemle birleşerek *-u-ma->-ü-me-* biçimini alması: ET *tapın-u u-ma-* “tapınamamak”>*tapunuma-*, ET *kör-ü u-ma-* “görememek”>*körüme-* vb.

Harezm-Kıpçak Türkçesi Dönemi (13.-14. yüzyıllar): Harezm ve Altın Ordu’da kullanılmış olan ve Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında bir köprü oluşturan Türk yazı dili. Eski Uygur yazı geleneğine bağlı olmakla birlikte Oğuzca ve Kıpçakça öğeler de taşıması en belirgin özelliğidir. Dönemin en önemli eserleri Rabguzi’nin *Kıyasü’l-Enbiya*’sı (1310), *Nehcü’l-Feradis* (1360), *Mu’inü’l-Mürid* (1313), Kutb’un *Hüsrev ü Şirin mesnevisi* (1342), Harezmi’nin *Muhabbetname*’si (1353), Zemaşşeri’nin *Mukaddimetü’l-Edeb* adlı eseridir. Harezm-Kıpçak Türkçesinin başlıca fonetik ve morfolojik özellikleri:

1. Eski Türkçedeki *kapalı e* sesinin korunuyor olması ve özellikle *Nehcü’l-Feradis*’te özel bir yazılışa sahip olması (Bu eserde kök hecedeki *kapalı e*, *y* harfi ile yazılıp üstünle harekelenmiştir): *kêğ* “geniş”, *bêş* “beş”, *êl* “ülke” vb.

2. Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkan söziçi, sözsonu *b>w* değişiminin *w* aşamasında devam ediyor oluşu: *tewe* “deve”, *ew* “ev”, *sewün* “sevinmek” vb.

3. Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkan söziçi, sözsonu *d>đ* değişiminin *đ* aşamasında devam ediyor oluşu: *boğun* “halk”, *koğ-* “koymak”, *keğin* “sonra” vb.

4. Dudak ünsüzleri komşuluğunda, hem kelime kök ve gövdelerinde hem de kelime yapımı ve çekimi sırasında ortaya çıkan yuvarlaklaşma: *yabız* “kötü”>*yawuz*, *ilm-üm* “ilmin”, *nefs-üñ* “nefsin”, *ew-ümüz* “evimiz”, *kim-nüñ* “kimin”, *lakab-lug* “lakaplı”, *sew-ünç* “sevinç”, *tap-un-* “tapınmak” vb.

5. Zamir *n*’sinin kaybolmaya başlaması: *ogl-ı-ka* “oğluna”, *yüz-i-de* “yüzünde” vb.

6. Geçmiş zaman 1. çoğul kişinin çekiminde, zamir kökenli kişi ekinden *-k*’ye geçiş: *bar-dımız* “gittik”>*bar-du-k*, *kıl-ma-dımız*>*kılma-du-k* vb.

Çağatay Türkçesi Dönemi (15.-19. yüzyıllar): Doğu Orta Türkçesinin son evresi. Bu dil hem Orta Asya Türklerinin hem de Altın Ordu içindeki Kıpçak halklarının ortak yazı diliydi. Bu dönem kendi içinde çeşitli biçimlerde sınıflandırılmışsa da burada Samoyloviç’in yaptığı bölümlere esas alınmıştır (*Fundamenta*, s. 141). Buna göre:

1. Erken (İlk) Çağatayca veya Nevāyî öncesi (15. yüzyılın ilk yarısı)
2. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı)
3. Klasik sonrası (16. yüzyılın ikinci yarısından, 19. yüzyılın sonuna kadar)

Beş yüz yıllık çok uzun bir dönemi ve çok geniş coğrafyayı etkileyen bu yazı dilinin en önemli ismi Nevāyî’dir. Ayrıca Gedaî, Babür Şah, Hüseyin Baykara, Şeybanî gibi isimler de anılabilir. Çağataycanın belirleyici fonetik ve morfolojik özellikleri:

1. Kök hecedeki açık ve kapalı *e* sesleri *î*’ye dönüşmesi, aralarındaki zıtlığın kaybolması: *sen>sin*, *sew->siv-*, *êşid->işit-*, *bêş>biş* vb.

2. Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkan söziçi, sözsonu *d>đ* değişiminin *y* ile sonuçlanması: ET *adruk* “ayrı”>*ayru*, ET *bedük* “büyük”>*biyik*, ET *keğin* “sonra”>*kiyin* vb.

3. Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkan söziçi, sözsonu *b>w* değişiminin *v* ile sonuçlanması: ET *ebir-* “çevirmek”>*evür-*, ET *ab* “av”>*av*, ET *eb* “ev”>*iv* vb.

4. *p>f* değişmesi: *köprüg>köfrüg*, *yaprak>yafrak* vb.

5. Zamir *n*'sinin kaybolması: *yol-ı-da* "yolunda", *saç-ı-dın* "saçından", *iv-i-de* "evinde" vb.

6. Sözsonu ötümsüzleşme nedeniyle Eski Türkçe *-g/-k* ve *-ğ/-k* seslerinin karışması: ET *katıg>katık*, ET *sarıg>sarık*, ET *ölüg>ölük* vb.

7. *-nı/-ni*'nin ilgi eki olarak da kullanılabilmesi: *yıglamagıñ-nı sebebi* "ağlamanın sebebi" vb.

8. Yetersizlik bildiren *u-ma-* yerine, asıl eylemin zarf-fiil eki almış biçimi ile kullanılan *al-* veya *bil-* yardımcı eylemlerinin ortaya çıkması: *oku-y al-mas* "okuyamaz", *kör-e bilmedi* "göremedi".

Eşzamanlı Sınıflandırma: Doğu Türkçesi terimi eşzamanlı bir sınıflandırmada da çok açık değildir. Örneğin Sovyet ve Çin Türkolojisi bu terimi yalnızca Yeni Uygurca için kullanır (Clauson 1972: 22, Eckmann 1988: 1). *Fundamenta*'da tarihi dönem için Doğu Orta Türkçesi terimi tercih edilmişken, modern dönem için Doğu Türkçesi seçilmiş ve Yeni Uygurca, Özbekçe, Sarı Uygurca ve Salarca'yı da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Farklı bir adlandırma da Johanson'a aittir (1998: 82). O, Eski Uygur-Çağatay yazı dilinin devamı olan dil ve diyalektleri Güneydoğu-Uygur adı altında toplar ve doğu ve batı olmak üzere iki büyük grupta inceler:

1. *Batı Grubu:* Modern Özbekçe ve onun çeşitli diyalektleri: Oğuz-Özbek gibi.

2. *Doğu Grubu:* Modern Uygurca, Tarançi, Kaşgar'ın farklı Türk diyalektleri, Yarkent, Hotan, Kerya, Çerçen, Aksu, Kuça, Turfan vb. coğrafi alana ait bir dil olan Sarı Uygurca, Kuzeydoğu (Sibirya) Türkçesi kökenli olabilir. Aynı şekilde Doğu Türkçesinin bir üyesi sayılan Salarca da gerçekte Oğuz kaynaklı bir dildir. Diyalektler ve tarihsel olarak diğer gruplara ait olan Sarı Uygurca ve Salarca bir tarafa bırakılacak olursa, Doğu Türkçesi bugün iki yazı dili ile temsil edilmektedir: Özbekçe ve Yeni Uygurca.

Özbekçe: Hem konuşur sayısı hem de kültürel önemi açısından Özbekçe, Türk dünyası içinde Türkiye Türkçesinden sonra ikinci sırada yer alır. Tarihsel olarak Çağatay yazı dilinin doğrudan devamıdır. Özbekçe, esas olarak Buhara, Semerkant ve Fergana'da konuşulan Tacikçe ile merkez Taşkent'te konuşulan Rusçanın yoğun etkisi altındadır ve Çağataycadan devraldığı karmaşık dil özelliklerini artarak sürdürür. Bugün 20 milyonu aşkın konuşuru olan Özbekçenin diyalektleri büyük bir karmaşa oluşturur. Bunları dört ana bölümde toplamak mümkündür:

1. Harezmi-Kıpçak diyalektleri

2. Kuzey Özbek diyalektleri

3. Güney Özbek diyalekti

4. Harezmi-Oğuz diyalektleri (İkan-Kara Bulak ve Hive)

Harezmi-Kıpçak diyalektleri Orta Asya'ya en son ulaşan grup olan Kıpçak-Özbeklere aittirler ve tarihsel olarak da Kıpçak grubu içinde değerlendirilmelidirler. Harezmi-Oğuz diyalektleri de Harezmi'de ve Karakalpakistan ve Türkmenistan arasındaki bölgede yaşayan Oğuz-Özbeklerce konuşulur ve Oğuz Türkçesine bağlıdırlar. Özbekçenin yazımı için 1930'a kadar Arap Alfabeti ve 10 yıl (1930-1940) Latin Alfabeti kullanıldıktan sonra 1940'ta Kiril Alfabeti'ne geçilmiş, 1993'te yeni bir yasa ile Kiril kökenli bu alfabede bazı yenilikler yapılmıştır. Modern Özbekçe sesbilgisi ve imla açısından Taşkent ağzına, sözvarlığı ve gramer açısından Fergana vadisi diyalektlerine dayanır. Tekin'in tasnifine göre Özbekçe, Yeni Uygurca ile birlikte Türk dillerinin *ayak, tag, taglık, kalgan* alt grubu içinde yer alır (1990). Ancak bazı fonetik özellikler ile Yeni Uygurcadan ayrılır. Bunların en önemlisi ilk hecedeki *a* ünlüsünün Özbekçede yuvarlaklaşmasıdır: Özb. *âgiz* "ağız", YUyg. *egiz*, Özb. *âgır* "ağır", YUyg. *egir* vb.

Yeni Uygurca: Yeni Uygurlar, Eski Uygurların doğrudan torunlarıdır ve Yeni Uygurca, Özbekçe gibi Eski Uygur-Çağatay yazı dili geleneğine dayanır. Konuşurlarının büyük bir çoğunluğu (6 milyonu aşkın) Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Özerk Bölgesinde yaşamaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi, Sovyet ve Çin Türkoloji literatüründe Doğu Türkçesi ile yalnızca Yeni Uygurca kastedilir. Özbekçe ile arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yüksektir. Yeni Uygurca Kuzey ve Güney başlıkları altında toplanabilecek çok sayıda diyalekte sahiptir. Kuzey başlığı altında İli Uygurcası ve Tarançi, Güney başlığı altında da Kaşgar, Yarkent, Hotan, Kerya, Çerçen, Aksu, Kuça, Turfan, Kumul (Hami), Kelpin, Guma vb. diyalektlerden söz edilebilir (Johanson 2002: 26). Özellikle Eski Batı Uygur devletinin kurulmuş olduğu topraklarda konuşulan Turfan diyalekti sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözvarlığı açısından ilgi çekicidir ve diğer diyalektlerde kullanılmayan pek çok kelime içerir. Bu diyalektlerle ilgili olarak 1960'tan itibaren toplanmış olan pek çok malzeme kültür devrimi nedeniyle yayımlanamamıştır. Asıl Uygur diyalektlerinden olmayan Lobnor ve Hotan diyalektleri bugün pratik olarak yok olmuş sayılırlar. Konuşurları olan Loblikler 1950'deki son sayıma göre 7000 kadardı. Ancak bu diyalektlere ait veriler mevcuttur ve incelenme aşamasındadır. Uygur yazı dili, Güney diyalektlerine dayanır. Modern Uygurca, kültür devrimine kadar Arap harfleriyle yazılmış, 1960-1970 yılları arasında bu dil için Latin asıllı bir alfabe kullanılmış, Kültür Devriminden sonra ise yine Arap alfabesine geçilmiştir.

Kaynakça

Hendrik Boeschoten, "Uzbek", *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson, London and Newyork 1998: 357-378.

Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

János Eckmann, “İslami Orta Asya Türk Edebi Dilinin Özellikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 1988 (2): 1-9.

János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK 635, Ankara 1996.

Reinhard F. Hahn, “Uyghur”, *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson, London and Newyork 1998: 379-396.

Lars Johanson, “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson 1998: 81-125.

Lars Johanson, *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, (Çev. N. Demir, E. Yılmaz), Grafiker Yay., Ankara 2002.

Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959.

Talat Tekin, “A New Classification of the Chuvash-Turkic Languages”, *Erdem*, Ocak 1989 (13), Ankara 1990: 129-139.

Talat Tekin, Mehmet Ölmez; *Türk Dilleri*, TDAD 20, Simurg, Ankara 1995.